

Frege, Russell in Wittgenstein o ontološkem statusu in apriornosti logike

Maja Malec

Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani

Povzetek

V pričujočem prispevku se navezujem na knjigo *Osnovna filozofska vprašanja sodobne logike* (1982) Andreja Uleta, in sicer se osredotočim na njegovo oceno stališč Fregeja, Russlla in mladega Wittgensteina o ontološkem statusu in apriornosti logike. Ule meni, da je vsem trem spodletelo, ker niso upoštevali vloge, ki jo pri tem ima človek kot tvorec jezika. V tej oceni prepoznam zavračanje metafizike in jezikovni pristop k filozofskim vprašanjem, ki je bil včasih značilen za analitično filozofijo. Na kratko opišem, za kaj pri tem gre in pa kakšno vlogo so pri uveljavitvi tega pogleda odigrali obravnavani misleci. Zaključim s svojo oceno obravnavanih predlogov, pri čemer izhajam iz sodobnega, metafiziki bolj naklonjenega pojmovanja.

Gljučne besede: logika, ontologija, apriornost, Gottlob Frege, Bertrand Russell, Ludwig Wittgenstein

Frege, Russell and Wittgenstein on Ontological Status and Apriority of Logic – Abstract

The starting point of this paper is Andrej Ule's book *Osnovna filozofska vprašanja sodobne logike* [Basic Philosophical Questions of Contemporary Logic] from 1982. Specifically, I focus on his assessment of Frege, Russell and Wittgenstein's views on the ontological status of logic and its apriority. Ule claims that all three thinkers failed because they did not take into account the role a human being plays in this as the creator of language. In this assessment, I recognize the rejection of metaphysics and the linguistic approach to philosophical issues that were characteristic of analytic philosophy in the past. I shortly describe this position and the role that the discussed authors played in its development. I conclude with my own assessment of the proposed views based on the contemporary, metaphysics-friendly position.

Keywords: logic, ontology, apriority, Gottlob Frege, Bertrand Russell, Ludwig Wittgenstein

Uvod

Že precej časa je preteklo od izida knjige *Osnovna filozofska vprašanja sodobne logike* (1982), v kateri Andrej Ule ugotavlja, na kakšen način so Gottlob Frege, Bertrand Russell in mladi Ludwig Wittgenstein v svojih filozofskih in logičnih delih reševali osrednje filozofske probleme sodobne formalne logike. Leta so bila knjigi mila, saj zaradi natančne in jasne analize tudi danes ponuja dober vpogled v razmišljanja omenjenih mislecev.

Nov premislek pa si v luči rehabilitacije metafizike znotraj analitične filozofije, do katere je prišlo v vmesnem času, zasluži Uletova ocena razmišljanj obravnavanih avtorjev o ontološkem statusu in apriornosti logike.

Ule zagovarja tezo, da je treba ti dve vprašanji obravnavati v kontekstu dialektičnega odnosa »človek–logika«, ki je »del širšega odnosa 'človek–jezik'« (Ule, 1982: 59), in ju zato ni mogoče enostavno in enostransko rešiti z vzpostavitvijo določene ontološke oziroma epistemološke teorije. Upoštevati je namreč treba tudi vlogo človeka kot »tvorca« jezika (*Ibid.*: 407), kar pa po njegovem mnenju ni uspelo nobenemu od obravnavanih mislecev. Frege je rešitev iskal v metafizičnem idealizmu smislov in pomenov, Russell pa v empiristični teoriji spoznanja (*Ibid.*: 25). Wittgenstein je v *Logično filozofskem traktatu* (1922) sicer priznal pomen človeka, ki je kot tvorec jezika »tiha točka nanašanja stavkov na svet« (Ule, 1982: 346), ni pa mu uspelo razviti dialektike tega odnosa in vidi v »dojetju protislovja zaključek teorije in misli« (*Ibid.*: 403) ter zato zapove molk o bistvenih stvareh, saj so te neizrekljive. Zapoved molka zadene tudi logiko, ki po Wittgensteinovem mnenju predstavlja neizrekljivo bistvo tako jezika kot tudi sveta.

Zdi se mi, da je Uletov sklep ta, da je glavna naloga sodobne filozofske logike ugotoviti, kako ustrezno reflektirati odnos med človekom in jezikom (in posledično logiko), ki je v svojem bistvu dialektičen in ga zato ni mogoče zvesti na izbrano ontološko ali epistemološko teorijo ter je v veliki meri določen z v začetku osemdesetih let prejšnjega stoletja med analitičnimi filozofi še zelo razširjenim zavračanjem metafizike in njenih »spekulativnih« metod. Pozitivistično popolno zanikanje metafizike se je sicer že izpelo, ne pa tudi prepričanje, da lahko odgovore na metafizična vprašanja priskrbi zgolj analiza misli in/ali jezika. Od tod pa vodi le majhen korak do ugotovitve, da ontološki status logike bistveno določata jezik in – kot njegov tvorec – človek.

Danes smo priča ponovnemu razcvetu metafizičnih razmišljanj, ki so največkrat nesramežljivo realistična, pogosto spekulativna in se večinoma požvižgajo na Kantovo kritiko racionalistične metafizike ter na pozneje zapovedano omejitev metafizike oziroma kar filozofije na raziskovanje jezika in/ali misli. V duhu našega časa je zato manj razumljivo, zakaj naj bi v razpravi o ontološkem statusu logike morali upoštevati tudi odnos med človekom in jezikom ter kaj je, denimo, narobe s Fregejevim stališčem, da so logične resnice neodvisne od človeka.

V nadaljevanju bom na kratko predstavila ta jezikovni oziroma pojmovni način, ki so ga analitični filozofi sprva radi uporabljali ne le pri obravnavi metafizičnih, temveč vseh filozofskih vprašanj, in kakšno vlogo so pri tem imeli Frege, Russell in Wittgenstein. Nato bom v grobem načrtala, kako se je skozi zgodovino analitične filozofije spreminjal odnos do metafizike, in na koncu podala svojo oceno obravnavanih predlogov, pri čemer bom izhajala iz sodobnega, metafiziki bolj naklonjenega pojmovanja.

Jezik kot osrednja tema analitične filozofije

Nobenega dvoma ne more biti, da so obravnavani misleci v veliki meri prispevali k temu, da so v prvi polovici dvajsetega stoletja analitični filozofi osrednje mesto namenili jeziku. Sodobna simbolna logika, ki so jo utemeljili v svojih delih, je neprimerno uspešnejša od aristotelske silogistike pri formalizaciji stavkov običajnega jezika in njihovi analizi ter jih vodi do zanimivih filozofskih ugotovitev.

Analiza je sicer ena od temeljnih metod filozofskega raziskovanja, a so jo skozi zgodovino filozofije razumeli in prakticirali zelo različno. Michael Beaney (2018) denimo izpostavi štiri glavne vidike in pokaže, da so ti večinoma hkrati prisotni v vseh zgodovinskih obdobjih, vendar pa enkrat prevladuje en, drugič pa drug vidik. V analitični filozofiji, kot sta jo osnovala Frege in Russell, je tako bistven transformativni oziroma interpretativni vidik: dane stavke se tako najprej prevede oziroma parafrizira v primerno obliko, potem pa se šele nadaljuje z razčlenitvijo v enostavnejše sestavine (dekompozicija) ali pa z zvajanjem na prva načela (regresija). Primerna, tj. prava, oblika stavkov pa je njihova logična oblika, ki jo s pomočjo predikatne logike izluščimo iz gramatikalne oblike.

Konkretno je Frege pokazal moč take logične analize jezika, ko je v *Osnovah aritmetike* (2001a) na vprašanje, kaj je število, odgovoril z analizo stavkov, v katerih nastopajo števniki, ter pokazal, da se ti ne nanašajo na predmete, temveč na pojme, še bolj nazoren primer uporabe logične analize pa je Russellova teorija določnih opisov, ki jo ta razvije v »O denotiranju« (1987). Tu pokaže, da nas izrazi, kot je denimo »današnji francoski kralj«, v resnici ne zavezujejo k sprejetju neobstoječih predmetov v našo ontologijo, kot se na prvi pogled zdi, saj analiza razkrije »pravo« logično strukturo stavka, v kateri problematičnih izrazov ni več.

Ti rezultati pa niso prispevali samo k večji priljubljenosti logične jezikovne analize kot filozofske metode, temveč tudi k povečanemu ukvarjanju s samim jezikom. Z vzpostavitvijo razlike med gramatikalno in logično obliko stavka je namreč, kot pravi Beaney, postal filozofsko zanimiv sam proces prevajanja in filozofi so postali bolj pozorni na samo jezikovno rabo ter na to, na kakšne načine nas lahko jezik zavaja, kar je nadalje vodilo k postavljanju »semantičnih, epistemoloških in metafizičnih vprašanj o odnosu med jezikom, logiko, mislijo in realnostjo, ki vse odtelej predstavljajo jedro analitične filozofije« (*Ibid.*: 6).

O težavah, ki jih povzroča običajni jezik, je veliko govoril že Frege. Funkcijska analiza stavka, v kateri sta pojma *subjekt* in *predikat* zamenjana z *argumentom* in *funkcijo*, ga je prepričala, da obstajata le dve vrsti entitet, namreč funkcije in predmeti, je imel pa velike težave, kako ju opredeliti in jasno razlikovati. Vzemimo stavek »Sokrat je smrten«; lastno ime »Sokrat« tu predstavlja argument, »x« je smrten« pa funkcijo, kjer »x« naznačuje mesto, ki ga zasede argument, tj. »Sokrat«, in jo tako dopolni v stavek. Pomen nenasičenega dela stavka je torej funkcija, pomen imena, ki zapolni prazno mesto, pa je predmet. Razlika med funkcijami in predmeti se tako kaže v razliki med nenasičenimi in nasičenimi izrazi,

a več od tega nam Frege ne more povedati. V spisu »Funkcija in pojem« tako na vprašanje, kaj imenujemo predmet, odgovori, da šolska definicija pač ni možna, saj ga zaradi njegove enostavnosti ni mogoče logično razčleniti. Edino, kar nam preostane, je, da »nakažemo, kaj smo s tem menili. Tu lahko na kratko rečemo le: predmet je vse, kar ni funkcija, torej vse, česar izraz nima v sebi nobenega praznega mesta.« (2001b: 132)

Fregejeva definicija predmeta je torej negativna – je tisto, kar ni funkcija. Kot vidimo, sicer pravi, da ne gre za pravo definicijo, tj. šolsko definicijo, kot se izrazi. V spisu »O pojmu in predmetu« (2001c), v katerem je govora o razliki med predmetom in pojmom, ki je posebne vrste funkcija (njena vrednost je vedno resničnostna vrednost), pa pravi, da gre za opredelitev, ki sploh »ni mišljena kot prava definicija« (*Ibid.*: 167). Težava, s katero se tu srečujemo, je v tem, da nam običajni jezik ne omogoča, da bi izrazili »logično enostavno« – kar predmet in funkcija (pojem) kot temeljni entiteti nedvomno sta –, saj zanj nima ustreznega izraza. Odkrijemo ga namreč šele z logično analizo, izrazimo pa ga lahko le v jeziku logike. Pravi tako:

Logično enostavno /.../ je pridobljeno šele z znanstvenim delom. Če odkrijemo nekaj, kar je enostavno ali mora vsaj do nadaljnjega veljati za enostavno, bo treba za to skovati neko ime, kajti jezik izvorno ne bo vseboval natančno ustreznega izraza. Definicija ob vpeljavi imena za logično enostavno ni možna. Torej ne preostane drugega, kot da bralca ali poslušalca z namigi navedemo k temu, da pod besedami razume to, kar je mišljeno. (*Ibid.*: 168)

Nadalje pravi, da je pojem lahko le predikativen, saj je pomen slovničnega predikata, medtem ko lastnega imena, torej imena predmeta, nikoli ne moremo rabiti na ta način. Pri tem razlikovanju med predmeti in funkcijami oziroma pojmi pa trčimo ob nepremostljivo težavo, ko hočemo kar koli povedati o pojmi, ker uporabimo izraz, ki lahko označuje le predmet in ne pojma. Denimo če rečemo »Pojem je predikativen«, dobesedno trdimo, da ima neki predmet, katerega ime je »pojem«, to lastnost, da je predikativen, in ne, da je po svoji naravi pojem predikativen, kar smo hoteli povedati. Kako lahko potem sploh kar koli povemo o njih?

Frege poskuša to težavo, ko gre za govor o posameznih pojmi, rešiti tako, da sam pojem piše v kurzivi in pred njega postavi besedo pojem, denimo »pojem človek«, in tako dobi lastno ime predmeta, ki zastopa pojem, o katerem bi radi govorili. A na koncu le mora priznati, da njegovo izražanje, »vzeto povsem dobesedno, zaradi neke jezikovne nujnosti včasih zgreši misel, saj je imenovan predmet, čeprav je mišljen pojem«, in da se mora v takih primerih pač zanesti na dobrohotnost bralca, »ki je pripravljen dodati zrno soli« (Frege, 2001c: 179–180).

Russell je v nasprotju s Fregejem analizo razumel eliminativistično: določni opisi so z analizo, s katero izluščimo logično formo stavka, odstranjeni, zato ni potrebe, da bi imeli nek pomen. S svojo teorijo opisov je nazorno pokazal, kako nas običajni jezik vara, torej sili, da sprejmemo obstoj predmetov, na katere se domnevno nanašajo določni opisi, a o njih ni ne duha ne sluha v logičnem jeziku. Russell je tako prepoznal

redukcionistično vrednost analize in njen pomen pri razbijanju iluzij jezika, ki tvorijo jedro tako naivnih vsakdanjih prepričanj kot tudi filozofskih spekulacij in ki nam podajajo napačno sliko sveta. Zato je prepričan, da je logična analiza osrednja metoda, s katero naj bi se filozofi lotevali problemov. V knjigi *Moj filozofski razvoj* (1979b) denimo pravi: »Od tedaj, ko sem zavrnil Kantovo in Heglovo filozofijo, sem iskal rešitev filozofskih problemov z analizo; kljub nekaterim nasprotnim modernim težnjam sem še zdaj trdno prepričan, da je napredek mogoč samo z analizo.« (*Ibid.*: 134)

Frege in Russell sta bila torej mnenja, da je običajen jezik v številnih pogledih neustrezen in ga je, vsaj za znanstvene namene, treba nadomestiti z idealnim logičnim jezikom. Nasprotno pa Wittgenstein meni, da ni nič narobe z običajnim jezikom, tj. da so stavki »takšni, kakršni so, dejansko, logično popolnoma urejeni« (Wittgenstein, 1976: 5.5563), temveč vidi težavo v tem, da površinska gramatična oblika običajnih stavkov zakriva njihovo globinsko logično obliko in da pogosto ista beseda lahko označuje na različne načine in različne stvari, kar pa na prvi pogled ni jasno razvidno. Do pravilne logične oblike stavkov, ki jo zakriva površinska gramatična oblika, se prebijemo s pomočjo logične analize, ki pri Wittgensteinu postane univerzalno uporabna, saj zajame celoten jezik. Wittgenstein potemtakem vidi rešitev v izdelavi idealnega zapisa, kjer stoji vsak znak za natanko en simbol, medtem ko sta Frege in Russell poskušala izdelati idealni logični jezik.

Wittgenstein pri tem izhaja tudi iz uvida, da je nujno ločevati med tem, kar z jezikom povemo, in tem, kar z jezikom pokažemo. Z jezikom lahko prikažemo dejstva v svetu, opišemo stanja stvari, noben stavek pa ne more govoriti o samem sebi ali o nekem drugem stavku – to je neizrekljivo in se kaže zgolj v logični obliki stavkov. Jezik se preprosto ne more nanašati sam nase, ne moremo govoriti o logični strukturi samega stavka in pa kako ta odslikava logično strukturo stvarnosti, vse to se v samem jeziku zgolj kaže. Zato pa se je Fregejev poskus redukcije aritmetike na logiko končal v antinomiji in zato mu nikakor ni uspelo zadovoljivo označiti pojma; zato je bil Russell prisiljen govoriti o logiki kot celoti in jeziku kot celoti navkljub svoji teoriji tipov, ki tak govor prepoveduje, in zato mu ni uspelo povsem odstraniti matematičnih razredov ter drugih nelogičnih predpostavk, denimo predpostavke o nepraznosti univerzuma, in tako matematiko izpeljati iz logike.

Wittgensteinovo pojmovanje odnosa med jezikom, svetom in logiko je torej sledeče: to, kar se na jeziku zgolj kaže in česar ni mogoče izreči, so njegove logične poteze, in ker je stavek »slika stvarnosti« (Wittgenstein, 1976: 4.01), so to tudi logične poteze sveta. Logika je tako bistvo jezika in zrcalo, v katerem se odslikava bistvo sveta; logična analiza pa nas načeloma pripelje do končnih elementov stavka in posledično tudi do narave samega sveta. Iz tega pa tudi sledi drugačno razumevanje logike in filozofije. Namreč, ker se vse to le kaže, ne da pa se izreči, je logika brez vsake vsebine, pa tudi filozofija sama je obsojena zgolj na kazanje in zato ni možna kot disciplina, temveč zgolj kot dejavnost, tj. kot logična analiza jezika. Wittgenstein v *Traktatu* v tezi 4.112 (1976) pravi:

Cilj filozofije je logična pojasnitev misli. Filozofija ni nauk, temveč dejavnost. Filozofsko delo sestoji bistveno iz pojasnjevanj.

Rezultat filozofije niso »filozofski stavki«, temveč razjasnjevanje stavkov.

Filozofija bi morala misli, ki so sicer nekako motne in nejasne, razjasniti in jih ostro razmejiti.

In ker filozofija ne »producira« filozofskih stavkov, temveč pojasnjuje stavke nasploh oziroma, kot malce pozneje natančneje pojasni Wittgenstein, omeji, kaj je in česa ni mogoče misliti v znanosti (4.1113), je dejansko »kritika jezika« (4.0031). Zaradi nerazumevanja prave narave filozofije in logike jezika, je po Wittgensteinovem mnenju zgodovina filozofije polna nesmislov in t. i. »najgloblji problemi pravzaprav niso *nikakršni* problemi« (4.003).

Če je torej Frege v logični analizi jezika prepoznal metodo, s pomočjo katere lahko elegantno rešimo določene filozofske probleme (kaj je število, kaj je narobe z ontološkim argumentom), Russell pa osrednjo filozofsko metodo, s pomočjo katere lahko iz ontologije odstranimo problematične entitete, jo je Wittgenstein dobesedno izenačil s filozofijo. Zato lahko rečemo, da so vsi trije prispevali k temu, da je v analitični filozofiji v prvi polovici prejšnjega stoletja prišlo do »lingvističnega obrata« in je jezik postal osrednja tema filozofije, ni pa tako samoumevno, da so tudi oni sami sprejemali to tezo.

Lingvistični obrat in položaj metafizike v analitični filozofiji

Izraz »lingvistični obrat« je sicer dokaj širok pojem, ki lahko pomeni različne stvari. Michael Dummett, denimo, prepozna prvi očiten primer lingvističnega obrata pri Fregeju, ko ta v *Osnovah aritmetike* (2001a: § 62) na kantovsko vprašanje, kako nam »je dano neko število, če o njem ne moremo imeti nobene predstave ali zora«, odgovori tako, da opredeli smisel stavka, v katerem nastopa števnik. Kot pravi Dummett, je Frege na epistemološko vprašanje – in s tem tudi na predhodno ontološko – odgovoril z jezikovno raziskavo (Dummett, 1993: 5).

Dummett v lingvističnem obratu sicer vidi začetek analitične filozofije, za katero naj bi bilo značilno, da sprejema dve stališči: prvič, da je misel mogoče filozofsko razložiti s pomočjo jezika, in drugič, da je to edini način, prek katerega pridobimo vseobsegajočo razlago misli (*Ibid.*: 4). Takšna določitev analitične filozofije je nedvomno preozka in je bila upravičeno kritizirana,¹ a vprašljiva je tudi izbira Fregeja za začetnika lingvističnega obrata, saj je ta, kot priznava sam Dummett, v svojih drugih delih in v korespondenci večkrat poudaril, da so misli, in ne stavki, ki jih izražajo, tema, s katero se ukvarja (*Ibid.*: 5). Četudi zavrnamo Dummettovo tezo, da je Frege analizo jezika priznaval za edino metodo, s katero je mogoče proučevati misli, čeprav morda jezik ponuja le njihov popačen odsev, pa je to teza, ki je bila spočetka dokaj razširjena med analitičnimi filozofi. Pozneje so nekateri

1 Glej denimo Williamson (2007).

zagovarjali tezo o metodološki prioriteti misli in neposredno analizo pojmov, ki so njeni temeljni gradniki. Bolj od tega, ali začeti proučevanje na pojmovni ali na jezikovni ravni – tako misli kot stavki naj bi v bistvu imeli isto logično strukturo –, je pomembna predpostavka, ki je skupna obema tezama: naloga filozofije naj bi bila, da analizira misel/jezik, to pa je tudi edini način, na katerega v filozofiji posredno pridobimo znanje o samem svetu in njegovi naravi. Dobro ilustracijo tega pogleda zopet najdemo pri Dummettu, tokrat v navezi s pojmi: »Največ, kar nam lahko da filozofija, je jasen pregled nad pojmi, s pomočjo katerih razmišljamo o svetu, saj tako vzpostavimo dobro razumevanje, kako si svet predstavljamo v naših mislih. Zaradi tega in v tem smislu filozofija govori o svetu.« (Dummett, 1991: 1)

Dummett pa tudi številni drugi filozofi takšno mnenje izoblikujejo kot odgovor na dvom, da lahko kar koli bistvenega o svetu izvemo na podlagi »apriornega sklepanja« (Ibid.: 1) oziroma razmišljanja v naslanjaču, kot je to moderno reči danes. Tu je relevanten kritik seveda Kant, znotraj analitične filozofije pa predvsem predstavniki logičnega pozitivizma oziroma empirizma. To gibanje je bilo močno v tridesetih in štiridesetih letih prejšnjega stoletja, nanj pa je močno vplival prav Wittgenstein s *Traktatom*, ki so ga pozitivisti sicer interpretirali nekoliko po svoje.

Wittgensteinovo stališče je lažje kot Fregejevo povezati z lingvističnim obratom.² Kot sem že omenila, v *Traktatu* trdi, da je filozofija pravzaprav kritika jezika in da so filozofski problemi posledica našega nerazumevanja jezika, tega mnenja pa je ostal tudi v poznejšem obdobju, le da je logično analizo nadomestila gramatična, ki razkrije, da so navidezno nujni stavki o svetu pravzaprav gramatična pravila o pomenu, rabi vsebovanih besed. V *Filozofskih raziskavah* (2014: § 109) denimo pojasni, da filozofski problemi

/.../ seveda niso empirični, temveč se jih rešuje s pomočjo uvida v delovanje našega jezika, in to tako, da je to delovanje spoznano; v *nasprotju* z nagnjenjem, da bi ga razumeli narobe. Problemi se ne rešujejo z nabiranjem novih izkušenj, temveč s sestavljanjem že dolgo znanega. Filozofija je boj proti začaranju našega razuma s sredstvi našega jezika.

Takšno je bilo tudi stališče pozitivistov: naloga filozofije je predvsem razreševanje nesporazumov, ki so posledica napačne rabe jezika. Če je namreč raziskovanje sveta s pomočjo empiričnih metod rezervirano za znanost, filozofiji ostane le proučevanje jezika, saj lahko le, ko gre za analitične resnice, upravičeno uporabimo apriorno metodo, nikakor pa ne za odkrivanje sintetičnih resnic. Verifikacionizem, ki sicer ni bil vsesplošno sprejet in je zelo hitro zašel v težave, denimo trdi, da mora vsak smiselni stavek vsebovati metodo svoje verifikacije. Če gre za analitičen stavek, potem je mogoče njegovo resničnost pokazati tako, da ga s pomočjo definicij in semantičnih

2 Izraz »lingvistični obrat« je postal priljubljen po tem, ko je Richard Rorty leta 1967 tako poimenoval antologijo o filozofski metodi v analitični filozofiji (Rorty, 1992), izraz pa naj bi prvi uporabil Gustav Bergmann (1954). Slednji ga sicer uporabi zgolj kot oznako za logične pozitiviste.

pravil prevedemo v logičen stavek, če pa gre za sintetičen stavek, potem je njegovo resničnost mogoče pokazati zgolj z uporabo empiričnih metod. Metafizični stavki, ki so filozofski stavki *par excellence* in izražajo resnice o bistveni oziroma nujni naravi sveta, pa niso ne analitični ne empirično preverljivi, zato so bili proglašeni za nesmiselne; metafizika pa je nezaželen in zaničevana.

Logični pozitivisti so najbolj radikalen primer zavračanja metafizike, a kot smo videli, ji pozneje tudi analitični filozofi niso bili najbolj naklonjeni. Dummett jo, zaradi omenjenih težav z utemeljitvijo metode spoznavanja, omeji na analizo jezika in misli, torej na ugotavljanje, kaj mi pravimo oziroma mislimo, da je stvar, predmet, funkcija, bistvo itd. To je dokaj podobno Strawsonovi »opisni metafiziki«, katere cilj je sistematična določitev najsplošnejših kategoričnih oziroma strukturnih potez pojmovne sheme, na kateri temeljita naš govor in razmišljanje o svetu (Strawson, 1996). Strawson, ki je izšel iz tradicije v povojnem obdobju priljubljene filozofije običajnega jezika – tudi ta je bila sovražna do metafizike –, velja skupaj s Quinom za najbolj zaslužnega za rehabilitacijo metafizike, do česar je prišlo v šestdesetih letih prejšnjega stoletja. Gre sicer za dokaj omejeno razumevanje metafizike, saj ostaja znotraj začrtanega okvira jezika oziroma misli. Nekaj podobnega lahko rečemo za Quina, ki je izšel iz logičnega pozitivizma in se je osredotočil na ontološke zaveze, ki so povezane s sprejetjem določenega diskurza (Quine, 1963). Tudi on ostaja znotraj konteksta jezika in najbolj eksotične entitete, ki jih sprejme v svojo ontologijo, so množice z neškodljivimi ekstenzionalnimi kriteriji identitete, ker njihov obstoj zahteva matematični diskurz.³

To sta le dva tipična primera, lahko pa bi omenili vsaj še Carnapov pristop. Nasploh jim je vsem skupno to, da metafiziko in njena vprašanja na tak ali drugačen način omejijo in tako napravijo za bolj sprejemljive. Toda ko je v analitični filozofiji spet postalo sprejemljivo ukvarjanje z metafizičnimi vprašanji, ni trajalo dolgo, da so nekateri opustili tudi omenjene omejitve, in metafizika je skupaj s svojimi značilnimi spekulativnimi metodami zasedla mesto, ki ji v filozofiji tradicionalno pripada.

Pri tem pa sta, zanimivo, imeli pomembno vlogo modalna logika in vpeljava pojma možnih svetov. Tako je razvoj sodobne stavčne in predikatne logike, ki je omogočil lažjo logično analizo stavkov, do neke mere prispeval k zavračanju metafizike, razvoj semantike možnih svetov za modalne logične sisteme pa k njeni ponovni uveljavitvi. Pojem možnih svetov namreč ponuja ploden okvir za razmišljanje o metafizičnih temah, prav tako pa ni nepomembno, da nas že uporaba možnih svetov v sami logiki postavi pred vprašanje o njihovem ontološkem statusu.⁴ Seveda je en izmed možnih odgovorov ta, da je možni svet množica konsistentnih stavkov, a so

3 Ta razvoj denimo v uvodu *Oxfordskega priročnika o metafiziki* (2005) na kratko opišeta njegova urednika Loux in Zimmerman.

4 Značilen zbornik o statusu možnih svetov je Loux (1979).

možni še drugi odgovori, ki sveta ne obravnavajo kot jezikovno entiteto, temveč kot fizično entiteto, podobno našemu svetu – možna kombinacija točk prostora-časa –, ali pa kot abstraktno entiteto – množica propozicij ali pa možnih individuov, način, kako bi svet lahko bil itd.

Vendar – ali ni veliko bolj sprejemljiva teza, da je realnost v veliki meri neodvisna od duha in da naša pojmovna/jezikovna shema tvori le njen manjši del? In če sprejmemo tezo, da nujno in možno nista zgolj lastnosti stavkov, temveč potezi same realnosti (sveta, individuov), zakaj bi se omejili zgolj na raziskovanje našega jezika in misli? Morda res ne znamo še povsem zadovoljivo pojasniti, kako se lahko z našimi omejenimi spoznavnimi zmožnostmi dokoplujemo do vedenja o nujnosti, možnosti, abstraktnih entitetah, o Fregejevih logičnih objektih, ki naseljujejo »tretje kraljestvo«. In najbrž res veliko več vemo o empiričnih metodah spoznavanja, pa o analiziranju jezika, ampak ali je to zadosten razlog, da večji del realnosti odpišemo ali da ga arbitrarno reduciramo na to, kar je lažje raziskovati? To je tako, kot če bi ključke iskali pod lučjo, ker vemo, da jih bomo tam v temi, kjer smo jih zares izgubili, težko našli. Najbrž to drži, a pod lučjo jih gotovo ne bomo. Lažje je zagovarjati tezo, da je raziskava naše pojmovne sheme relevantna za razumevanje realnosti, ker se slednja na nek način odraža v prvi, a potem je treba še razložiti, za kak odnos med njima gre in kako to vemo, kar pa tudi ni preprosto.

Nasploh, ni prav, kot ugotavlja Williamson, da zaradi metodoloških razlogov izključimo težavne, izmuzljive entitete (2007: 17). In sodobna analitična metafizika tega ne počne – odkriti hoče temeljno naravo sveta in zato obravnava nujnost in možnost, substance in esence, prostor in čas, vzročnost in zakone narave itd. Pogosto so predlagane teorije realistične. Glavno orodje metafizikov so spet apriorna spekulacija, intuicije, razmišljanje v naslanjaču, miselni poskusi, protidejstveno razmišljanje, ne smemo pa pozabiti niti na logiko in izkustvo.

Frege, Russell in mladi Wittgenstein danes

Kaj lahko danes rečemo o odnosu logike in metafizike (ontologije) in upravičenju logičnega vedenja pri obravnavanih mislecih? In kakšno vlogo imata pri tem jezik in človek? Tema je zelo obširna in kompleksna, upoštevati pa je treba tudi sam miselni razvoj obravnavanih avtorjev. Celo pri Wittgensteinu, pri katerem je obravnavano le zgodnje obdobje, so očitne razlike med pripravljalnimi zapiski in *Filozofsko logičnim traktatom*, Russell pa je sploh težava zase, saj je v svoji dolgi karieri zagovarjal zelo različna stališča. Zato bom tu le zelo na kratko naštel, kar se mi zdi najbolj pomembno in značilno za vsakega avtorja, natančnejšo argumentacijo pa bom morala prihraniti za kako drugo priložnost.

Kot ugotavlja Beaney v »Logic and Metaphysics in Early Analytic Philosophy« (2012), metafizična pojmovanja določajo njihove filozofije in svoje logične poglede

podpirajo z metafizičnimi predpostavkami, prav tako pa iz njih izpeljujejo metafizične sklepe. Tudi Wittgenstein, ki se je, kot smo videli, eksplicitno izrekel proti metafiziki.⁵

Pri Fregeju logika zaseda osrednje mesto. Njegov življenjski projekt je bil pokazati, da je aritmetiko mogoče zvesti na logiko. Pri tem sta ga vodili tako potreba po formalizaciji aritmetike kot tudi potreba po odstranitvi kakršnega koli dvoma v naše vedenje o aritmetiki.⁶ Vse aritmetične resnice naj bi bilo mogoče s pomočjo pravil sklepanja izpeljati zgolj iz osnovnih aksiomov njegovega logičnega sistema in iz logično definiranih aritmetičnih pojmov. Sami logični aksiomi (splošni logični zakoni), definicije in pravila sklepanja pa so očitni in tako zagotavljajo trdnost apriornega aritmetičnega in logičnega vedenja (ki je kanonično izpeljano iz osnovnih logičnih aksiomov).

Tako aritmetične oziroma matematične resnice nasploh kot tudi logične resnice, pa govorijo o objektivno obstoječih matematičnih in logičnih objektih: ekstenzijah in številnih, funkcijah in pojmi, mislih in smislih, resničnostnih vrednostih – resnici in neresnici itd. Te entitete se ne nahajajo v prostoru in času, so vzročno inertne, njihovo bistvo in obstoj pa sta neodvisna od tega, ali jih kdo slučajno misli. Ne nahajajo se niti v zunanjem svetu niti v našem duhu, temveč, kot pravi Frege, v »tretjem kraljestvu«:

Kar pripada temu kraljestvu, ima z idejami skupno to, da jih ni mogoče zaznavati s čutili, s stvarmi pa to, da je lahko vsebina človekove zavesti, ne da bi bil ta njegov lastnik. Tako, denimo, je misel, ki jo izrazimo s Pitagorovim izrekom, resnična brezčasno in neodvisno od tega, ali jo kdo ima za resnično ali ne. Ne potrebuje lastnika. In ni resnična zgolj od takrat, ko je odkrita; prav tako kot je bil planet, še preden ga je kdor koli ugledal, v interakciji z drugimi planeti. (Frege, 1997: 337)

Ko torej Frege govori o mislih, jih ne razume subjektivistično, tj. kot naše misli, temveč kot neodvisne entitete, ki jih s pomočjo mišljenja le dojamemo oziroma mislimo, ne pa ustvarimo. Frege gre tu še korak dlje – ne samo da je »tretje kraljestvo«, kateremu pripada logika, neodvisno od fizičnega sveta in od naše duševnosti, temveč je tisto, kar zagotavlja njun obstoj. Istovetnost entitet zunanjega sveta in naših duševnih entitet je namreč odvisna od funkcij/pojmov »tretjega kraljestva«. In tako je logika pravzaprav del vsake znanosti.

Na to se navezuje tudi njegovo univerzalistično pojmovanje logike, ki se precej razlikuje od danes prevladujočega shematičnega razumevanja logike. O tem govori Goldfarb v »Frege's Conception of Logic« (2001), ki kot primer shematičnega razumevanja vzame Quinovo formulacijo (26–27). Predmet logike so logične lastnosti stavkov in logične relacije med njimi, ki jih določa logična oblika teh stavkov – gre torej za to, kar je skupno različnim stavkom in kar je iz njih mogoče abstrahirati: za sheme, sestavljene iz

5 Wittgensteinov odnos do metafizike – o metafiziki v *Traktatu* in njeni preobrazbi v gramatična pravila o rabi besed v našem jeziku v poznejšem obdobju – odlično predstavi Hacker v »Metaphysics: From Ineffability to Normativity« (2017).

6 Glej npr. Frege, 2001a: §1–§4.

logičnih znakov (kvantifikatorji in resničnostno-funkcijski vezniki) in shematičnih črk (predikatne, stavčne in funkcijske črke). Sheme ničesar ne trdijo in niso ne resnične ne neresnične, jih je pa mogoče interpretirati, tako da kantifikatorjem določimo univerzum diskurza, predikatne črke zamenjamo s predikati ali pripisom ekstenzij čez univerzum, stavčne črke pa s stavki ali pripisom resničnostnih vrednosti. Po definiciji je shema veljavna, če in samo če je resnična za vsako interpretacijo; in shema je logična konsekvenca druge, če za vsako interpretacijo, v kateri je resnična druga, velja, da je resnična tudi prva. Logični zakoni se tako nanašajo na sheme ter njihove formalne lastnosti in relacije, logika pa zato nima konkretne vsebine, saj se ukvarja s »praznimi oblikami«.

Pri Fregeju se logika ne tiče logičnih formul, ki jih je treba interpretirati in jim pripisati univerzum diskurza. Naloga logike je v tem, da izrazi in demonstrira logične zakone, ki so resnične splošne propozicije. In logični zakoni so prav tako opisni, kot so zakoni drugih znanosti, od teh se razlikujejo le v tem, da so bolj splošni in lahko zato nastopajo v vsakem diskurzu, ne glede na temo. Izražajo torej resnico o vsem in so, skratka, univerzalne resnice. Poudariti je treba, da se ne tičejo diskurza, temveč samega sveta, in sicer jih Frege najprej razume kot resnice, ki se tičejo objektivnih in neodvisnih misli, tj. brezčasnih relacij med njimi, posredno pa tudi vsega drugega – fizičnega sveta in človeške duševnosti. Zato pa Dummett povsem zgreši, ko pravi, da ni mogoče reči, da se realnost podreja nekemu zakonu logike, temveč da se mu podreja ali pa ga krši zgolj naše mišljenje o realnosti, in se pri tem sklicuje na Fregeja (Dummett, 1991: 2).

Logika je torej neodvisna od jezika in od človeka, tj. od dejanske rabe jezika in dejanskega miselnega procesa, zato tudi ni naloga logike, da »raziskuje duševnost in zavestne vsebine posameznih ljudi« (Frege, 1997: 342). Nadalje, Fregeju se bi zdelo povsem nesmiselno današnje govorjenje o logikah, saj je logika ena sama.

Kot ugotavlja Burge, Frege ne pove veliko o tem, kako spoznamo te očitne osnovne logične zakone. Preprosto predpostavlja, da za njihovo spoznanje zadošča razum (Burge, 2005: 299). Pri tem je pomembno upoštevati, da je naše mišljenje, kot tudi vsa realnost, utemeljeno v »tretjem kraljestvu« – pojmi so namreč tisti, ki zagotavljajo istovetnost vseh entitet, in logični zakoni so prav tako normativni, namreč nakazujejo, kako bi morali misliti. Poleg tega mišljenje in sojenje, brez upoštevanja vsaj nekaj najbolj osnovnih logičnih zakonov, sploh ne bila mogoča (*Ibid.*: 315). To seveda ne pomeni, da smo ljudje nezmotljivi in da ne bi mogli nekoč ugotoviti, da smo se zmotili, ko smo nekaj razumeli kot očiten logičen zakon, ampak pove nekaj o naših (omejenih) spoznavnih zmožnostih, z ničemer pa ne ogrozi metafizične nujnosti »pravih« logičnih zakonov.

Za Fregeja, ki je bil velik nasprotnik psihologizma, je razlika med miselno vsebino in dejanskim aktom mišljenja zelo pomembna, kaže pa se v ostri ločnici med metafiziko in epistemologijo, namreč med tem, kaj Frege pove o naravi misli pa tudi o sodbi, in tem, kar pove o spoznavnih metodah, o načinih, na katere odkrivamo metafizične resnice. Pri obravnavi slednjega se osredotoči na jezik in postopke sojenja. Dummett pa tudi

številni drugi interpreti, denimo Ricketts, Sluga in že omenjeni Goldfarb, ki ne upoštevajo te ločnice, vidijo v tem dokaz, da Frege, ko govori o mislih, številih itd., v resnici govori o našem jeziku in kognitivnih praksah, in da dejansko ni platonist glede logičnih objektov. Še posebno ker menijo, da ni pokazal, kako je mogoče spoznanje osnovnih logičnih zakonov. Mislim, da je Burge zelo prepričljiv v svojem dokazovanju, da Frege na številnih mestih zagovarja objektivni, neodvisen obstoj logičnih objektov, nikjer pa ne najdemo nedvoumno izraženih kvalifikacij, ki bi podpirale njihovo idealistično reinterpretacijo (Burge, 2005: 303–306). Frege res ne pove veliko o spoznavanju osnovnih logičnih resnic, razen tega, da so očitne, da jih odkrijemo s pomočjo razuma, da pri tem nismo nezmotljivi, a da so logični zakoni tudi normativni in vsaj minimalno določajo naše razmišljanje, kar pomeni, da smo jih vsaj do določene mere zmožni spoznati. Nam pa podaja grobe obrise sprejemljive teorije. Pri tem bi ponovno opozorila, da predlagana jezikovna interpretacija ni povsem brez težav. Umestitev logike v jezik/mišljenje pomeni njeno odvisnost od človekovih jezikovnih oziroma kognitivnih praks ter zatorej oteži razlago univerzalnosti in nujnosti logičnih resnic.

Russell je svojo samostojno filozofsko pot začel z zavračanjem filozofij Kanta in Hegla, pri čemer ga je motil predvsem monizem (Russell, 1979b: 131–132). Kot odgovor je izdelal teorijo logičnega atomizma, ki njegovo delo zaznamuje med letoma 1910 in 1925, in je mešanica logičnih in metafizičnih naukov. Sam o njej pravi, da je »nekakšna logična doktrina, in na tej podlagi nekakšna metafizika« (Russell, 1979a: 19). Russell torej ni sovražen do metafizike, prav tako pa ne predvideva, da je enostavno utemeljena v logiki, tj. da jo je moč razbrati iz izrazov logično transparentnega jezika. Linsky tako opozarja na odlomek, v katerem Russell opiše določeni definiciji kot »začasni, ker izhajata iz kompleksnosti stavka, ki ga definirata psihološko, in prehajata h kompleksnosti dejstva, medtem ko je povsem jasno, da je treba pri pravilnem, pravem postopku izhajati iz kompleksnega dejstva« (*Ibid.*: 38). Zdi se, da Russell pravi, da je pri logični analizi stavka treba izhajati iz pravilne metafizične analize dejstva, in ne obratno. Zato Linsky meni, da je Russell dobil navdih za logični atomizem iz logične analize jezika, a da pri tem ne gre za enostavno preslikavo jezikovnih lastnosti na svet, temveč za odkrivanje logičnih kategorij v samem svetu (Linsky, 2003: 371–372). O tem, kako točno ta odnos med svetom, logiko in jezikom deluje, kaj več drugič, je pa očitno, da ne gre za enostavno primarnost jezika. To je razvidno tudi iz Russellovega pojmovanja logike, ki je, prav tako kot pri Fregeju, univerzalistično, le da logični zakoni ne opisujejo brezčasnih odnosov med mislimi, temveč splošna dejstva sveta. Tako denimo pravi: »V skladu z realističnim stališčem, ki bi ga rad vnesel v vse proučevanje metafizike, bi vedno želel raziskovati dejansko dejstvo ali množico dejstev in zdi se mi, da to velja tako za logiko kot za zoologijo.« (Russell, 1979: 59) Ali še bolj eksplicitno: »[K]ajti logika se prav tako kot zoologija ukvarja z dejanskim svetom, le da z njegovi mi bolj abstraktnimi in splošnimi potezami.« (Russell, 1920: 169)

Težava Russellovega logičnega atomizma pa je, tu se strinjam z Uletom, v tem, da jo poveže z empiristično teorijo spoznanja. Kot sam priznava, je »vedno želel odkriti, v kolikšni meri in s kakšno stopnjo gotovosti ali dvoma lahko rečemo, da kaj vemo« (Russell, 1979b: 131). Garant za gotovost vidi v tem, da smo z dejstvom v neposrednem stiku, da ga neposredno »poznamo«, kar ga hitro pripelje do empiričnega spoznavanja, a ima zato težave s spoznavanjem negativnih in splošnih dejstev ter pa nujnih resnic.

Čeprav Wittgenstein kritizira metafiziko in trdi, da so metafizične resnice neizrekljive, pa je *Logično filozofski traktat* dejansko poln metafizičnih trditev. *Traktat* je pravzaprav en velik paradoks, saj vsak stavek poskuša povedati to, česar ni mogoče izreči, temveč le pokazati; in čeprav naj bi bili metafizični stavki nesmiselni, nam kljub temu uspejo precej povedati.

Sam metafizični sistem, ki ga najdemo v *Traktatu*, izhaja iz pogojev logike in jezikovne reprezentacije; tako je denimo utemeljen obstoj enostavnih predmetov kot substance sveta in dejstev, ki sestavljajo svet. Torej – rečemo lahko, da sta v filozofiji zgodnjega Wittgensteina najprej logika in jezik, sledita pa jima metafizika in ontologija, in ne obratno, čeprav sta jezik in realnost tako tesno in nujno prepletene, da bi bilo mogoče zagovarjati tudi primarnost sveta, ali pa vztrajati pri njuni enakovrednosti/enotnosti.

Wittgensteinovo pojmovanje logike se razlikuje od Fregejevega in Russellovega, torej ni univerzalistično. Logični zakoni so tautologije, ki ne pravijo ničesar, so brez vsebine, brez smisla, kažejo pa logične poteze sveta. Njihova značilnost torej ni splošnost, temveč veljavnost. In ker logika ničesar ne pravi, ni znanost, temveč kalkil. Kakšna je pri tem vloga človeka, je spet težko reči, saj je to odvisno od interpretacije transcendentnega solipsizma in enigmatičnih pripomb o metafizičnem subjektu (Wittgenstein, 1976: 5.6–5.641).

Traktat je nedvomno mojstrovina, a mojstrovina, ki končno zapove, da moramo o vsem, kar je bistveno, molčati. Če je bilo avtorju samemu še dovoljeno, da spleza po metafizični lestvi do spoznanja – no, pa še bralcem njegovega dela –, bi se morali po tem, ko je bilo to opravljeno, torej ko smo priplezali na vrh, vsi zaviti v molk. To se seveda ni zgodilo. Filozofi še vedno veselo filozofiramo in razvijamo tudi polnokrvne metafizične teze. Očitno nas *Traktat* ni prepričal. Sam Wittgenstein je, kot vemo, za precej časa umolknil, potem pa se je lotil razstavljanja svojega dela, kot da bi šlo za pokvarjeno uro, in iz njega sestavil povsem nov in drugačen sistem. In v njem tudi metafizične resnice dobijo povsem novo vlogo – izkaže se, da le navidezno govorijo o svetu in so pravzaprav gramatikalne propozicije. Kot pravi Hacker, izkaže se, da so »dejansko reprezentacijske norme, tj. pravila rabe besed, zamaskirana v opise« (2017: 217). Skratka, metafizika se na koncu le zlije z jezikom in metafizična nujnost postane prozaična zaveza pravilom jezikovne rabe, ki so celo drugačna v različnih jezikovnih igrah.

Za konec pa še povzetek ocene obravnavanih predlogov. S perspektive sodobne metafizike, ki daje prednost realističnim obravnavam pojavov in je zaljubljena v metafizično, tj. substancialno nujnost, se zdi Wittgensteinov predlog še najbolj tuj; Russellova metafizika, ki jo bistveno določajo epistemološki premisleki, nam je že bližja, a proti njej

govori poudarek na empiricizmu, ki je prešibak, da bi ustrezal metafizični nujnosti; in tako nam je najbližje Fregejev platonistični predlog. Kot da se je metafizika vrnila na začetek; no, če že ne na začetek, potem pa gotovo v zlate čase tradicionalne metafizike, ko Kant še ni zasnoval svoje kritike.

Literatura

- Beaney, M. (2012). »Logic and Metaphysics in Early Analytic Philosophy«. V Haaparanta, L. in Koskinen, H. J. (ur.), *Categories of Being: Essays on Metaphysics and Logic*, New York: Oxford University Press, str. 257–292.
- Beaney, M. (2018). »Analysis«. V Zalta, E. N. (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Dostopno na: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/analysis/> [23. 9. 2018].
- Bergmann, G. (1954). »Logical Positivism, Language, and the Reconstruction of Metaphysics«. V Bergman, G., *The Metaphysics of Logical Positivism*, New York, London in Toronto: Longmans, Green and Co., str. 33–77.
- Burge, T. (2005). »Frege on Knowing the Third Realm«. V Burge, T., *Truth, Thought, Reason: Essays on Frege*, New York: Oxford University Press, str. 299–316.
- Dummett, M. (1991). *The Logical Basis of Metaphysics*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Dummett, M. (1993). *Origins of Analytical Philosophy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Frege, G. (1997). »Thought«. V Beaney, M. (ur.), *The Frege Reader*, Oxford: Blackwell, str. 325–345.
- Frege, G. (2001a). *Osnove aritmetike: Logično matematična raziskava o pojmu števila*. Prevedla Borut Cerkovnik in Zdravko Kobe. V Frege, G., *Osnove aritmetike in drugi spisi*, Ljubljana: Krtina, str. 7–118.
- Frege, G. (2001b). »Funkcija in pojem«. Prevedel Jure Simoniti. V Frege, G., *Osnove aritmetike in drugi spisi*, Ljubljana: Krtina, str. 121–142.
- Frege, G. (2001c). »O pojmu in predmetu«. Prevedla Lucija Ana Simoniti. V Frege, G., *Osnove aritmetike in drugi spisi*, Ljubljana: Krtina, str. 167–180.
- Goldfarb, W. (2001). »Frege's Conception of Logic«. V Floyd, J. in Shieh, S. (ur.), *Future Passes: The Analytic Tradition in Twentieth-Century Philosophy*, New York: Oxford University Press, str. 25–41.
- Hacker, P. M. S. (2017). »Metaphysics: From Ineffability to Normativity«. V Glock, H.-J. in Hyman, J. (ur.), *A Companion to Wittgenstein*, Wiley Blackwell, str. 209–227.
- Linsky, B. (2003). »The Metaphysics of Logical Atomism«. V Griffin, N. (ed.), *The Cambridge Companion to Bertrand Russell*, Cambridge: Cambridge University Press, str. 371–391.
- Loux, M. J. (ur.) (1979). *The Possible and the Actual: Readings in the Metaphysics of Modality*. Ithaca in London: Cornell University Press.
- Loux, M. J. in Zimmerman, D. W. (ur.) (2005). »Introduction«. V *The Oxford Handbook of Metaphysics*, New York: Oxford University Press, str. 1–7.
- Ule, A. (1982). *Osnovna filozofska vprašanja sodobne logike*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

- Quine, W. v. O. (1963). »On What There Is«. V Quine, W. v. O., *From a Logical Point of View: 9 Logico-Philosophical Essays*, druga popravljena izdaja, New York in Evanston: Harper & Row, Publ. Inc., str. 1–19. Članek je bil prvič objavljen v nekoliko drugačni obliki leta 1948 v *The Review of Metaphysics*.
- Rorty, R. M. (ur.) (1992). *The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method*. Chicago in London: The University of Chicago Press. Prvič izšlo leta 1967.
- Russell, B. A. W. (1920). *Introduction to Mathematical Philosophy*. Second Edition. London: George Allen & Unwin, Ltd.
- Russell, B. A. W. (1979a). *Filozofija logičnega atomizma*. Prevedel Frane Jerman. V Russell, B. A. W., *Filozofija logičnega atomizma; Moj filozofski razvoj*, Ljubljana: Cankarjeva založba, str. 15–126.
- Russell, B. A. W. (1979b). *Moj filozofski razvoj*. Prevedel Frane Jerman. V Russell, B. A. W., *Filozofija logičnega atomizma; Moj filozofski razvoj*, Ljubljana: Cankarjeva založba, str. 125–355.
- Russell, B. A. W. (1987). »O denotaciji«. Prevedel Boštjan Kuljič. *Problemi, razprave*, 25 (2): str. 99–107.
- Strawson, P. F. (1996). *Individuals: An Essay in Descriptive Metaphysics*. London in New York: Routledge. Prva izdaja leta 1959.
- Williamson, T. (2007). »The Linguistic Turn and the Conceptual Turn«. V Williamson, T., *The Philosophy of Philosophy*, Oxford: Blackwell Publishing, str. 10–22.
- Wittgenstein, L. (1976). *Logično filozofski traktat*. Prevedel Frane Jerman. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Wittgenstein, L. (2014). *Filozofske raziskave*. Prevedla Erna Strniša. Ljubljana: Krtina.